

SHALDARBEKOVA, Azhar (2014). “Çokan (Muhammed Hanafiya) Valihanov – 19. Asrın Türk Bilgesi”. *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması. 26-28 Mayıs 2014*. Eskişehir 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB) Eskişehir, ss.313-324 (<http://bilgelerzirvesi.org>).

Azhar SHALDARBEKOVA*

ÇOKAN (MUHAMMED HANAĞİYA) VALİHANOV – 19. ASRİN TÜRK BİLGESİ

Türk Dünyasında Türk halklarının tarihi, edebiyatı, etnografyası ve coğrafyasını incelemeye ömrünü adanmış bilgeler oldukça çoktur. Onlar arasında halkın zor dönemlerinde sömürgeciliğin sert kanunlarına rağmen bütün gücünü kuvvetini halkının kültürünü incelemek için canını feda edecek kadar bilim adamlarının yeri özeldir.

Çokan Valihanov, XIX. Asırda Kazak bozkırında dünyaya gelen Türk düşünürüdür. Bu dönem Çarlık Rusyası'nın Kazak topraklarını tamamıyla boyun eğdirip, kendi siyasi ve kanuni sistemini oturmakta olduğu bir dönemdi. Çokan'ın gerçek adı Muhammed Hanafiya olup, annesinin ve babasının Çokan olarak kısaltarak taktığı adı bilim adamı daha sonra resmi belgelerde de kullanmaya başlar. O Çungarlarla savaşta şöhretlenen Abılay Han'ın büyük oğlu Vali'nin torunu idi. Vali Han, Orta cüz'ün son hanı olup, Çokan'ın babası Cengiz'in ömür sürdüğü döneme uygun olarak, Çarlık hükümetinin hizmetinde bulunmuştur. Rus askeri okulunda eğitim görüp, Aman-Karagay harici bölgesinin kıdemli sultanı olarak tayin edilmiştir. Böylece, bilim dünyasında sönmez iz bırakan Çokan, hanların neslinden, cihanı titreten Cengiz Han'ın neslinden çıkmıştır.

Çokan kısa ömrünü Kazak ülkesinin manevi zenginliklerini incelemeye adanmıştır. Kendisi Kazak efsanelerini, gelenek göreneklerini, şecere hikâyelerini kâğıda geçirmiştir. Çokan ilk olarak dünyaya Kırgız destanı Manas'ı tanıtmıştır. Bununla beraber, Kırgız halkının etnografyası, Doğu Türkistan halklarının tarihi ve siyasi durumu hakkında çok değerli çalışmalar yazmıştır.

Bilim adamı geniş kitleler tarafından tanınıyor olmasına karşın, günümüzde onun bilimsel mirası yeniden anlaşılmalı ve

* Yrd. Doç. Dr. L. N. Gumilev Avrasya Üniversitesi, Astana, Kazakistan.

Kazakistan'ın bağımsız tarihi bakımından değerlendirmeyi gerektirmektedir. Özellikle belirtmek gerekirse, 19. asırda yaşamış büyük Türk düşünürü olarak Çokan Valihanov'un bilimsel başarılarının Türk Dünyası'na tanıtılması gerekmektedir.

Bu makalede ünlü bilim adamının hayatı ve hizmeti hakkında bilgiler verilip, onun Türk Dünyası'nın incelenmesine kattıkları ifade edilecektir.

Ç. Valihanov'un bütün çalışmaları: coğrafi (Orta Asya'nın muhtelif bölgelerine düzenlediği seyahatlerin betimlemeleri, haritaları, topografik krokileri, bitkiler ve hayvanlar âlemine ilişkin açıklamalar); tarihi (tarihi hikâyeler ve efsaneler, tarihi kaynakların analizi ve tahlili, toplumun sosyal durumunun betimlemesi); etnografik (halkın yaşam şartları, günlük hayatı, gelenek ve görenekleri), belgesel (orta çağdaki Arapça kaynaklar ve Rus şarkiyatçılarının çalışmalarının analizi) şeklinde bölümlere ayrılarak ele alınabilir. Bazı çalışmalarının tarihi ve etnografik olarak adlandırılması mümkündür (mesela Kazakların dini görüşleri hakkındaki makaleleri, bahadırlar hakkında efsanevi hikayeleri v.b.)

Çokan'ın Eğitimi ve Türk Halklarının İncelenmesi Yolundaki Hizmeti

Rusya'nın sömürgeci siyaseti ve geldiği köken ile doğup büyüdüğü ortak Ç.Valihanov'un ömür yolunda etkisini esirgememiştir. Orada Arap yazısını öğrenip, Kıpçak ve Çağatay dillerine aşinalık kazanır. Arşiv belgelerinde Çokan'ın Arap yazısını tam anlamıyla öğrenip ardından Uygur yazısını öğrendiğini görmek mümkündür [1, 19]. 12 yaşında babası onu Rusların askeri okulu olan Omsk kadet kolordusuna götürür. Orada Çokan Rus dilini yüksek düzeyde öğrenir ve öğretmenlerinin özel ilgisine mazhar olarak, onların kütüphanelerinde çok çalışma yapar. Böylece Çokan o zamanın Avrupası'nın bilimsel başarı konusunda okuyarak bilgilenir. Çokan'ın babası Cengiz Sultan'ın Kazak folkloru ve etnografyasıyla çok ilgilendiği bellidir. Cengiz en ünlü şair ve âşıkları bir araya getiregelmiştir. Çokan ise çocukluğundan itibaren Kazak şiirlerini ve halk şiirlerini kâğıda geçirmiştir. Babasıyla birlikte köylere gidip, etnografik çalışmalara katılan Çokan kalemle çok güzel resim yapmayı öğrenir. Bu kabiliyetini sonra bilimsel çalışmalarını hazırlarken de kullanır.

Çokan'ın kabiliyetler okul yıllarından itibaren dikkat çekmiştir. Onun büyük bir bilim adamı olacağından okula

gelmesinden 2-3 yıl sonra bahsedilmeye başlanmıştır. İlk bilimsel çalışmalarını okuldaki hocalarıyla birlikte yapar. Öğretmeni ve o dönemin ünlü şarkiyatçısı N. F. Kostiletskiy ile birlikte Kazak halk şiiri en eski örnekleri “Kozı Körpeş-Bayan Suluw”u kâğıda geçirir. Orientalist İ. N. Berezin’in Toktamış’ın yarlığı konusundaki çalışmasına yaptığı tahlil onun ilk bilimsel incelemesi olarak kabul edilir. Bu çalışmaları Çokan’ın 18 yaşını doldurduğu dönemde yapılmıştır [1, 29].

Çokan’ın toplumsal ve edebi hizmetleri öğreniminin bitmesiyle başlar. Resmi olarak Ş.Valihanov Sibiry Kazak ordusunun 6. Süvari Alayı’na subay olarak tayin edilir. Ancak aslında öncelikle Sibiry genel valisi, 1 yıl sonra ise general G. H. Gasfort’un emir subayı olmuştur. Bununla birlikte, özel görevler için subaylık görevi de olmuştur. Ç. Valihanov yargıçlık işleriyle birlikte Batı Sibiry tarihçiliği görevini de yapmaya başlar. Bu sayede o Omsk şehri arşivinde Asya’daki Rus sömürgecilik siyasetini anlatan belgelere de ulaşır [1, 33].

1855 yılında Ç. Valihanov’un genel vali Gasfort’la birlikte Kazakistan’ın güneybatı bölgesine, Jetisu’ya gider. Bu seyahatte o Kazak ağız edebiyatı örneklerini, Kazak tarihi ve etnografyasıyla ilgili materyalleri toplayarak geri döner.

1856 yılında Issıkköl seyahatine katılır.

1856-1857 yıllarında bugünkü Kırgızistan ve Batı Çin topraklarına seyahat eder. Onun “Issıkköl Seyahati Günlüğü”, “Çin İmparatorluğu’nun Batı İli ile Gulca Şehri”, “Kırgızlar Hakkında Yazmalar” adlı çalışmaları bu seyahatin neticesinde yazılmıştır.

Bu tür coğrafi, tarihi, etnografik incelemeleri neticesinde o Rusya bilim adamları arasında tanınmış olup, 1857 yılının Şubatında 20 yaşını henüz geçtiği bir dönemde Rus coğrafya derneğinin tam üyeliğine seçilir [1, 44].

1858-1859 yıllarında Ç. Valihanov kendisini dünyaca meşhur yapan Kaşgar seyahatini organize eder. Kaşgar bölgesinde 1 Ekim 1858’den 1959 yılının Mart ayı ortalarına kadar bulunan Valihanov Kaşgar şehri ile Altışehir ülkesini inceler.

Petersburg’daki bilim adamları arasında, Personel genel müdürlüğü ile Dışişleri Bakanlığı’nda söz konusu seyahatten değerli bilgilerle dönen Ç. Valihanov’un nüfuzu artmaya başlar. Onların teklifi ile Çar II. Aleksandr 1860 yılının Haziran ayının 15’inde Valihanov’un Asya departmanında bırakılmasına ilişkin talimatnameyi imzalamıştır. Petersburg’a gelen Valihanov sırayla

birkaç makamda (Personel genel müdürlüğü askeri ve bilimsel komitesinde, Asya departmanında, Rus coğrafya derneğinde) çalışarak, Petersburg Üniversitesi'nde ders görmüştür.

Ancak uzun ve çetin seyahatler Çokan'ın sağlığını olumsuz etkiledi. Petersburg'dan ülkeye dönen Çokan öz halkının iki taraftan kan ağlayarak ezildiğini görüp, 1862 yılındaki seçime Atbasar ilçesinin kıdemli sultanı olmaya niyetlenir. O bu konuda dostu Dostoyevski'ye "Vatandaşlarıma faydam dokunsun diye kıdemli sultan olmak istedim. Onları bürokratlardan, Kazak zenginlerinden korumak istedim. Bundaki öncelikli beklentim benim aracılığım ile hemşerilerime okumuş ağa sultanın faydalı olduğunu göstermekti" şeklinde yazar. Ancak o bu amacına ulaşamaz ve ağa sultanlığa vasıl olamaz.

1864 yılının Mart ayında Çokan general Çernyayev'in davetiyle Evliyaata'ya (bugünkü Taraz şehri) gelip, Çernyayev'in kadrosunda bir süre hizmet eder. Ancak Çarlığın generalinin yerli halka yaptığı eziyetleri görüp, ondan bir an önce ayrılır. Ardından Verniy (Almatı) şehrine gelip, sonrasında Tezek Töre'nin köyüne gider. Burada evlenip, yerleşir.

Böylece devam ederken önceki akciğer hastalığı tekrar baş gösteren Çokan 1865 yılının Nisan ayında vefat eder. Onun naaşı Altınemel Dağı'nın eteklerindeki Köşen Toğan denilen yerde defnedilir.

Çokan Valihanov'un Türk Halkları Hakkındaki Bilimsel Çalışmaları

Kazak Halkına İlişkin Çalışmaları

Ç. Valihanov'un çalışmalarının büyük çoğunluğu Kazak halkının tarihi ve etnografyası hakkındadır. Bunları birkaç gruba ayırmak mümkündür:

Kazak Halk Ağız Edebiyatı ile İlgili Çalışmaları

a) "Kozı-Körpeş Bayan Suluw", "Edige", "Erkökşe", "Kazak Şiirinin Türleri Hakkında"

b) "Orak Türküleri", "Abılay Hakkında Türkü", "XYIII. Asır Bahadırları Hakkında Tarihi Efsaneler", "Büyük Kırgız-Kaysak Ordasının Efsanevi Hikayeleri", "Ağıt Örneği", "Büyük Orda Deyimleri", "Şuna Batır"

"Kozı-Körpeş Bayan Suluw" yırı Sarbay ile Karabay'ın av avlarken dünür olup, Kozı ile Bayan'ı bir an önce nişanlamasıyla

başlar. O sırada av avlarken, erkek çocuk sahibi olduğunu işiten Sarıbay, çocuğunu göremeden vefat eder. Nişanlanan Kozi ile Bayan, yüzlerini görmemekle birlikte birbirlerine âşık olurlar. Aradan zaman geçince cimri Karabay kızını yetim oğlana vermek istemez, bir defasında sürüsünü kırılmaktan kurtaran, yerli pehlivan Kodar’la evlendirmeye niyetlenir. İki aşığın arasında engel olan Kodar, büyük bir hile ve zulümle Kozi’nin başını alır. Kederden mahvolan Bayan öç almak için kurnazlığa başvurur. Kodar’a kendisine kuyudan su alıp verirse, kendisiyle evleneceğini söyler. Buna aldanan Kodar Bayan’ın saçından tutup, kuyunun dibine indiğinde, hilekâr kız saçının örgüsünü çözer: Kodar dipsiz derinliğe düşüp hayatını kaybeder. Böylece Kozi’nin intikamı alınmış olur. Kahraman kız aşğının kümbetine gelip, kendini hançerler.

“Kazak Halk Şiirinin Formları” adlı çalışmasında Çokan Kazakların müzik kabiliyetlerinin çok yüksek olduğunu gösterir. Bize tam hacmiyle ulaşmayan bu araştırmasında Çokan “Er Kökşe – Er Kosay” ile “Orak Batır” yırlarından örnek vererek, yırın genel özelliklerini nesirle anlatır, başkahramanların iş ve hareketleriyle düşüncelerinin şiirle veya kopuz yardımıyla türkü şeklinde söylendiğini ayrıntılı olarak yazmıştır.

“Türkü dünyayı dolaşp, bir Siriderya’nın öte tarafına (nehirin öte kıyısına), Karakalpaklar mekanında durur. Ömür boyu (kulak) işitmemiş, (göz) görmemiş konuğun geldiği konusundaki (güzel) haber yayın okundan hızla çıkması gibi her tarafa işitilmiş, başına baht kuşu konmuş olan köyde sayısız Karakalpak halkı toplanmış, muhteşem konuğu günün batmasından tanın atmasına kadar, iyice güçten düşüp, türkünün gözüne uyku dolana kadar dinlemişler”, diye yayar ve sonunda “Siriderya Nehri’nin yukarı tarafında uzakça yerleşmiş Kırgızlar ile Türkmenler (akraba boylar o zamanlar yan yana yerleşirlerdi) ancak gece vakti ulaşır, müthiş namelerin sadece sonunu dinlemeye yetişmiştir”, -diye tercüme etmektedir. [1, 280-286].

“Büyük Kırgız-Kaysak Ordasının Efsanevi Hikayeleri” adlı çalışmasında Kazakların kökeni konusunda birkaç efsanevi hikaye verilmiştir. “Büyük Orda Deyimleri” adlı çalışmasında ise, Kazak atasözü ve deyimleri yazılmıştır. Bu araştırmaların değeri Çokan’ın ilk defa halk ağız edebiyatını tarihi kaynak olarak kullanılması ve bunların kağıda geçirilmesidir.

“Şuna Batır” adlı çalışmasının diğer bir adı “XYIII Asır Maceracısı”dır. Burada adı efsaneye dönüşmüş Şuna Batır’ın kahramanlıkları ve onun adını kullanarak birçok iş yapan başka bir kişi hakkında ilginç hikayeler verilmiştir.

Kazak Halkının Etnografyası ile İlgili Çalışmaları

a) “Kırgızlarda Şamanizm Kalıntıları”, “Bozkırdaki Müslümanlık Hakkında”

b) “Tarım Hakkında”, “Keçe Çadır”, “Kırgız-Kaysak Türbeleri ve Genel Heykeller Hakkında”, “Kırgızların Eski Dönemlerdeki Silahı ve Askeri Teçhizatları”, “Kırgızların Göçleri Hakkında”

Ç. Valihanov Kazak halkının manevi ve maddi kültürüne, dini görüşlerin şekillenmesine, Kazak bozkırında İslam dininin yayılmasına çok ilgi duymuştur. Bilim adamı insanların dini inançlarının tabiatın gücünün insan üzerindeki hâkimiyetinin etkisiyle, insanın onun önünde güçsüzlüğünden ortaya çıktığını kanıtlamaktadır. “Kırgızlarda Şamanizm Kalıntıları” adlı makalesinde “Tabiat ile insan, ömür ile ölüm her zaman aklın idrak edemediği bir sır olarak kalmıştır. Dünyayı ve onun muhteşemliklerini, ömür ile ölümün sırrını, insanın tabiatla ilişkisinin sırlarını öğrenmek gibi zorunluluklardan dolayı dünya ile tabiat, ölen insanları tanrı ilan ederek hürmet göstermek, Şaman dinini doğurmuştur. Böylece, bebeklik dünyasındaki insan güneşe, aya ve yıldızlara ve bizim tabiat veya dünya diye adlandırdığımız uçsuz bucaksız sonsuzluğa hepsine tapacaktır.” [1; 99-100].

Bununla birlikte Kazak halkının hayat şartları ile hayat tarzını “Tarım Hakkında”, “Keçe Çadır”, “Kırgız-Kaysak Türbeleri Ve Genel Heykeller Hakkında” adlı çalışmalarında incelemişken, “Kırgızların Eski Dönemlerdeki Silahı ve Askeri Teçhizatları” adlı çalışmasında eski dönemlerden 19. asra kadarki Kazakların silahları incelenmiş, “Kırgızların Göçleri Hakkında” adlı makalesinde ise Kazak konargöçerliğinin özellikleri özel olarak gösterilmiştir.

Kazak Halkının Tarihiyle İlgili Çalışmaları

a) “Kırgız-Kaysak Büyük Ordası Hakkında”, “Büyük Cüz Kazaklarının Yönetim Sistemi”, “Kazak Hanları İle Sultanlarının Şeceresi”, “Kırgız Şeceresi”

B) “Mahkeme Reformu Hakkında Mektup”

“Kırgız-Kaysak Büyük Ordası Hakkında” adlı çalışmasında Büyük Orda veya Kazakların Ulu cüzü hakkında bilgiler verilmiştir:

boyları, konakladıkları yerler, geçimleri. Araştırmacı, Talas ve ondan öte Taşkent yöresini mekân tutan Büyük ordanın Abılay'ın yönetimiyle doğuya doğru hareket edip, Çurgar tayfalarını Aladağ sırtlarına sıkıştırdığını, böylece ezelden beri kendilerinin olan ata yurduna geri döndüğünü söyler. [1, 182-183].

“Büyük Cüz Kazaklarının Yönetim Sistemi” adlı çalışmasında Ulu cüzün mekân tuttuğu güney ve güneydoğu yöresinin siyasi durumu anlatılmıştır. Rusya sömürgeciğinin sınırı, Kokan Hanlığının Kazak topraklarındaki etkisi hakkında bilgiler verilmiştir.

“Kazak Hanları ile Sultanlarının Şeceresi” eseri Kazak halkının şekillenmesi konusunda bilgi veren birkaç orta çağ çalışmasına istinat ederek yazılmış bilimsel araştırmadır. Burada özellikle kendi dedesi Abılay Han ve onun neslinin şeceresi üzerinde durulmuştur. “Kırgız Şeceresi” adlı çalışmasında o Kazak halkının bünyesine dahil olan muhtelif boyların ortaya çıkışı ve mekan tuttıkları yerler anlatılır. Onun kazalarına bakıldığında Alşın, Arğın, Nayman, Calayır, Kıpçak, Uzak, Kañlı, Kerey, Mañğıt, Kıyat, Türkmen, Kırgız v.b. boylar günümüzdeki Türk kökenli halkların ortaya çıkmasına temel teşkil etmiştir [1, 160-166].

“Mahkeme Reformu Hakkında Mektub”unda Ç. Valihanov kendi siyasi görüşlerini bildirmektedir. Çarlık Rusyası'nın XIX. Asrın 60'lı yıllarında Kazak toprağında ezelden şekillenmiş olan biyeler mahkemesini dağıtıp, Rusların mahkeme sistemini yerleştirmenin doğru olmadığını düşünmüş ve buna karşı çıkmıştır.

Kazak Tarihinin Kaynaklarının Analizi

a) Orta Çağın Arapça yazılmış kaynaklarının analizi

b) Rus bilim adamlarının çalışmalarının analizi

Bilim adamı Kazakistan'ın Orta Çağ tarihine, özellikle de Kazak halkının şekillenmesi meselesine çok önem vermiş, bu konuda orta çağın doğu kaynaklarının analizini yapmıştır. Bu çalışmaların adlarını belirtecek olursak bunlar, “Tarih-i Reşidi”, “Nizamü't-Tevarih Kazi Beyzavi eseri”, “Ebu-Nasr Samani”, “Kronolojik yazmalar”.

Cengiz oğlu Çokan Valihanov ilk sırada doğu kaynaklarından, özellikle belirtecek olursak Muhammed Haydar'ın “Tarih-i Reşidi” denilen eserinden faydalanmıştır. Bu bilim adamına Kazak halkının etnogenez sürecinin sona erdiği dönemin bilimsel bakımdan delilendirilmesine imkân verdi. Sözü edilen konuyla ilgili malzemeleri

büyük bir dikkatle incelemesi sonucunda Çokan Valihanov Kazaklar “çok eski bir halk değildir” sonucuna varmıştır. Böylece, Kazak halkının meydana gelmesini Moğollara kadar olan döneme dâhil edenlerin görüşünün doğru olmadığını kanıtlamıştır.

Çokan Valihanov Kazakların ortaya çıkması konusunu Kadirğali Calayiri'nin “Cemi-et-tevarih” çalışmasını esas almak suretiyle incelemiştir.

“(A. İ. Levşin'in) Kırgız-kaysak Ordaları hakkındaki yazmasının üçüncü bölümüne notlar”, “İ. N. Berezin'in “Han yarlıkları” kitabını okurkenki düşünceler” adlı çalışmalarında Çokan o dönemdeki Asya'yı inceleyen Rus bilim adamlarının çalışmalarını analiz etmiştir. Elbette, kendisi Kazak olduğundan, dili bilmeyen Rus bilim adamlarının hatalarını düzeltmiş veya bazı bilgileri tamamlamıştır.

“Profesör İ. N. Berezin'e mektup” adlı çalışmasında o Altın Orda döneminin baş kahramanları; Toktamış, Orakmırza, Er Kökşe, Er Kosay'a ilişkin yırları, Jedek, Köşim, Orıs Hanlara ilişkin efsanevi hikayeleri kullanarak, Kazak halkının sonraki Orta Çağ tarihini incelemiştir.

Çokan Valihanov'un Kırgız Halkının Tarihi, Etnografyası ve Coğrafyası Hakkında Yazdığı Çalışmaları:

a) Coğrafi çalışmaları: “Issikköl Seyahati Günlüğü”

b) Tarihi-etnografik incelemeleri: “Kırgızlar Hakkında Yazmalar”, “Köketaı Han'ın Ölümü ve Onun Gömülmesi”.

Ç. Valihanov 1856 yılında M. Homentovski tarafından yönetilen araştırma gezisi kapsamında Issikköl seyahatine katılır. Bu bölgenin faunası ile florasını inceler. Harap olmuş eski şehirlerin yerine, kitabelere ve taş heykellere dikkatini yönlendirir. Kırgızların Buğu, Sarıbağış, Soltu boyları arasında bulunup, Kırgız halkının şeceresini, halk şiirlerini, yırlarını, efsanevi hikâyelerini, bu kapsamda olmak üzere “Manas” destanını yazıya geçirir. Genç araştırmacı ilk defa olarak Kırgız halkının epik eseri olan “Manas” a dikkatleri çekip, onun ilk bilimsel nüshasını kâğıda geçirir ve yarı yarıya Rus diline de aktarır. Bu çalışmanın ilk tarihi-edebi tahlilini yapar, Manas ve başka Kırgız kahramanlarını değerlendirir. Çokan “Manas” destanının bütün Kırgız efsane, masal ve hikâyelerinin bir zamanın ve tek kişinin yani Manas Batır'ın etrafında toplandığı, yani bir araya getirilmiş hali olduğunu söyler.

“Manas”, Kırgızların eski mitlerinden, efsanelerinden, masallarından toplanıp, tek kişinin yani Manas’ın etrafında toplanan bir ansiklopedidir. Bu yönüyle o bozkırın “İlyadası” gibidir. Bu çok kompleks epik destanda Kırgız halkının hayatı, gelenek göreneklere, coğrafyası, dini tıbbi anlayışları, yabancı memleketlerle ilişkileri tamamen ihtiva edilmiştir. İkinci epos “Semetey”, “Manas”ın devamı olarak kabul edilir. Bu Kırgızların “Odessası”dır. [1, 42]. O İli Nehri’nin başındaki Manas’ın sefer düzenlediği söylenen yerleri giderek görür.

Çokan “Manas” destanından “Kökıtay Han’ın ölümü ve onun gömülmesi” adlı parçayı tercüme eder. Bu bölüm Kırgızlar hakkında pek çok tarihi-etnografik, geçimsel ve hukuksal bilgi vermekte ve Kazak topraklarında mekân tutan eski kavimler hakkında ilginç malumatları ihtiva etmektedir. Bunun dışında, Kırgızların Güney Sibirya’dan Tyan-Şan’a kadar olan eski yolculuğunu da beyan eder.

1856-1857 yıllarındaki ilk seyahatlerinin bilimsel neticeleri Valihanov’un “İssikköl seyahati günlüğü”, “Kırgızlar hakkında yazmalar” adlı çalışmalarında verilmiştir. Bu seyahatlerinde Valihanov Kırgız tarihinin meseleleri, özellikle de, Kırgızların Yenisey vadisini, Pamir, Altay dağlarında bir dönemde nasıl mekân tuttuğu konusunda düşünce yürütülmüştür. Sayan – Tyan-Şan arasındaki bölgenin Kırgızların göç mekânı olduğu konusundaki bilimsel meseleyi ele almıştır. 17-18. asrın yazma kaynaklarını incelemeye girişen Valihanov 1856 yılının kışını Batı Sibirya oblastlarının arşivlerini karıştırarak, Altınhan, Çungar zamanının belgelerini aramakla geçirmiştir. Böylece, Sibirya ile Tyan-Şan arasında göçerek yaşayan Kırgızların Aladağ’ın otokton sakini olduğunu tarihte ilk defa olarak belirlemiştir. Bu eski zamanlarda Kırgızların Yenisey vadisi ile sıkı sıkıya bağlantılı olduğunu, Yenisey ile Altay’ın, Çungar bozkırının, Tyan-Şan’ın hepsinin birleşik bir coğrafi bölge olduğunu kanıtlamıştır. Kırgızlar yönündeki doğu yazma kaynaklarını da incelemiştir. Kırgızların Yenisey’le ilgisinin üzerinde ancak Altay ile Tyan-Şan arasında 17. asırda Oyrat (Çungar) devleti peyda olduğunda durulduğunu belirlemiştir. Bu incelemesinde Valihanov Kırgızların eski tarihi konusunda bir eser yazan coğrafyacı K.Ritter’in, A.Gumbold’un, doğudaki araştırmacı Schott ile Klaproth’un fikirlerini tenkit etmiştir.

Çokan Valihanov'un Doğu Türkistan Hakkındaki Bilimsel Çalışmaları

Doğu Türkistan'a yaptığı seyahatleri "Çin İmparatorluğu ve Gulca şehri" (1956 yılı Gulca seyahati günlüğü), "Gulca ve Çöçek'teki ticaret hakkında" adlı çalışmalarında kaleme alınmıştır. Bu araştırmalar 1856 yılında yazılmıştır.

"Gulca günlüğü"nde oraya yaptığı seyahatin hatıraları, bunun yanı sıra bölgenin idari sistemi, özellikle de Doğu Türkistan şehirlerinin özerk idari sistemi hakkında net bilgiler verilmiştir. Bunun yanı sıra, Batı Çin'de eski devirlerden itibaren XIX. asra kadar ömür sürmekte olan muhtelif halkların kültürü ve günlük yaşamları, oradaki Uygur, Sibo, Solon ve Kalmukların geçim tarzları ile sosyal yapıları ifade edilmiştir.

"Çin İmparatorluğu'nun batı bölgesi hakkında" makalesinde bölgenin idari sistemi, Doğu Türkistan'ın eski devirlerden itibaren Çin'in işgaline kadar olan siyasi tarihi incelenmiştir. Bu çalışmasını hazırlarken Çokan Çin ve Orta Asya (Ebulgazi) kaynaklarını kullanmıştır.

"Gulca ve Çöçek'teki Ticaret Hakkında" adlı çalışmasında XIX. asrın ortasındaki Çin ve Rusya arasındaki ticaret, bu kapsamda olmak üzere Kazak bozkırındaki ticaret konusu ele alınmıştır.

1858-1859 yıllarındaki Kaşgar seyahati Valihanov'un bilim, eğitim sahasındaki eserlerinin bir merteye daha yükselmesine, dönem dönem gelişmesine yol açtı. 13. asrın son çeyreğinde ancak Marco Polo'nun, ardından 1603 yılında seyyah Goes'in bulunduğu Kaşgar'ın coğrafyası, siyasi yapısı, kültürü ve yaşam tarzının özellikleri konusunda üç buçuk asır boyu Avrupalı bilim adamları için dikkate değer bilgi olmamıştır. Avrupalılara kapalı olarak kabul edilen Kaşgar yöneticisi Valihan-töre Çokan'dan bir yıl önce Hindistan aracılığıyla buraya giden Alman coğrafyacı Adolf Schlagintweit'in başını kesmişti. Böylece, Jetisu'da dolaşan Valihanov çalışma gezisine çıkmak üzere Karamola sırtlarının eteğindeki Sarıbas köyüne 1858 yılının Haziran ayının 28'inde gelip, Semey'de donatılan kervana katılır. Eylül'ün 19'unda Zavkı nehrine ulaşarak, Sırt aracılığıyla Kaşgar'a yönelmiştir. Zavkı geçidinin güneyinde, Tyan-Şan'ın Sırt diye adlandırılan yükseltisinde Valihanov'a değin coğrafya tarihinde hiçbir coğrafyacı bulunmuş değildir. Sırt'ın bitki ve hayvanlar dünyasının özelliklerini, orografisini, tabiatını ve iklimini dünya coğrafya bilimine ilk defa Valihanov anlatmıştır. Kaşgar'da 1858 yılının Ekim ayının 1'inden 1859 yılının Mart ayının ortasına kadar

bulunan Valihanov, Kaşgar şehri ile Altışehir bölgesini incelemiştir. O dönemde Altışehir derken kuzeyden Tyan-Şan, güneyden Kun-Lun dağı tarafından çevrelenen Kaşgar, Aksu, Üçturfan, Yengihisar, Yarkent, Hoten şehirleri kast edilmekteydi. Kokan hanının Kaşgar'daki ticaret konsolosu ve siyasi misyonunun yardımıyla Valihanov Kaşgar'ın ekonomisini, siyasi yapısını inceleyip, tarihi ve etnografyası hakkında pek çok materyal toplamıştır. Her bölgeden gelen tüccarlarla Kaşgar'ın siyasi yetkileriyle, bilim adamlarıyla, şairleriyle bir araya gelip, Altışehir'in geçmiş tarihi ile bugünü hakkında net kaynakları iyi bilen kişilerden almıştır. Yerli bilim adamlarından nadir doğu el yazmalarının birkaçını ele geçirip, nümizmatik koleksiyon, herbaryum, dağ taşlarının koleksiyonunu yapmıştır. Bu araştırma gezisi sırasında o bu tanınmayan ülkeyi etraflıca betimleyen, askeri, siyasi, ekonomik, ticari bakımdan hükümete de, bilime de gerekli zengin malzemeler getirmiştir. Onun materyalleri çok geçmeden Alman ve İngiliz dillerinde yayımlanmıştır.

Türk Halkları Hakkındaki Diğer Çalışmaları

a) “Volga’daki Bulgar Türkmenler Hakkında”, “Orta Çağda Orta Asya’da bulunan seyyahlar ve onların relasyonları”.

Bu çalışmalarda, yukarıda belirtilen çalışmalarda olduğu gibi, Çokan yalnızca Kazakların değil, aynı zamanda bütün Türk yurdunun tarihi eserleri hakkında çok araştırma yapmış: yani, onların kökeni, tarihi kaynakları, kültürel özellikleri, inanç sistemleri, manevi değerleri v.b. pek çok temel konuların hepsini dikkatle incelemiştir.

Sonuç itibariyle, Çokan Valihanov’un bilimsel çalışmalarında Türk halklarının manevi ve maddi zenginlikleri geniş şekilde incelenmiştir. Bu incelemelerin bugün itibariyle kaynakstal değeri çok büyüktür, çünkü bunlar 19. asırdaki Türk halklarının tarihi, etnografyası, coğrafyası, toplumsal ve siyasi durumu hakkında bilgiler vermektedir. Bu Türk bilgesinin bilimsel mirasının bundan sonra da Türk halklarının tarihiyle ilgili pek çok meseleyi çözmeye yardımcı olacağı açıktır. Bundan dolayı, Ulu bozkırın evladı Çokan Valihanov’u daha çok incelememiz ve yeniden dünyaya tanıtmamız gerekmektedir.

Kaynaklar

- Ç. Valihanov. 5 ciltlik toplu eserler, 1. cilt-Almatı: Kazak Sovyet Ansiklopedisi tarafından redakte edilmiştir, 1984.
- Ç. Valihanov. 5 ciltlik toplu eserler, 2. cilt-Almatı: Kazak Sovyet Ansiklopedisi tarafından redakte edilmiştir, 1984.
- Ç. Valihanov. 5 ciltlik toplu eserler, 3. cilt-Almatı: Kazak Sovyet Ansiklopedisi tarafından redakte edilmiştir, 1984.
- Ç. Valihanov. 5 ciltlik toplu eserler, 4. cilt-Almatı: Kazak Sovyet Ansiklopedisi tarafından redakte edilmiştir, 1984.
- Ç. Valihanov. 5 ciltlik toplu eserler, 5. cilt-Almatı: Kazak Sovyet Ansiklopedisi tarafından redakte edilmiştir, 1984.
- Зиманов С., Атишев А. Политические взгляды Чокана Валиханова. Алма-Ата, 1965.
- Süleymenov B., Moiseyev V. A. Çokan Valihanov Şarkiyatçı. Almatı, 1985.
- Ş. Ş. Valihanov mirası dünya tarihi bağlamında, Uluslararası Bilimsel Forum Materyalleri, Semey, 2010.
- Kazakistan milli ansiklopedisi, 8 cilt, Almatı, 2006.
- Muktarulı S., Çokan ve Sanat, Almatı, 1985.